

ОКРЕМИЙ ЧОРНОМОРСЬКИЙ КІШ: БОЙОВИЙ ШЛЯХ ВІЙСЬКОВОГО ФОРМУВАННЯ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1917-1921 РР.)

Юрій КАЛІБЕРДА,
кандидат історичних наук,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
ДФ ВМУРоЛ «Україна», м. Дніпропетровськ

Калиберда Юрій. *Окремий чорноморський кіш: бойовий шлях військового формування Армії Української Народної Республіки (1917-1921 рр.).*

У статті розглядається історія створення та бойовий шлях Окремого Чорноморського коша Армії Української Держави та Дієвої Армії Української Народної Республіки у 1918-1919 рр.

Залучаючи історичні джерела, автор намагається здійснити історичну реконструкцію та дослідити роль і внесок Чорноморського коша у процес боротьби за державність у ході Визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні.

Ключові слова: *Чорноморський кіш, Дієва Армія УНР, Чорноморська дивізія Армії Української Народної Республіки.*

Калиберда Юрій. *Отдельный черноморский киш: боевой путь воинского формирования Армии Украинской Народной Республики (1917-1921 гг.).*

В статье рассматривается история создания и боевой путь Отдельного Черноморского коша Армии Украинской Державы и Действующей Армии Украинской Народной Республики в 1918-1919 гг. Привлекая исторические источники, автор пытается осуществить историческую реконструкцию и исследовать роль и вклад Черноморского коша в процесс борьбы за государственность в ходе революции 1917-1921 гг. в Украине.

Ключевые слова: *Черноморский киш, Действующая Армия УНР, Черноморская дивизия Армии Украинской Народной Республики.*

Kaliberda Yuriy. *Separate Black Sea basket: fight of the Army military operation Ukrainian People's Republic (1917-1921 years).*

The article reviews the development and battle your way Separate Black Sea's Kish (Division) Army of Ukrainian State and Efficient Army of Ukrainian People's Republic in 1918-1919.

Drawing on historical sources, the author tries to make a historical reconstruction and explore the role and contribution of Black Sea's Kish (Division) in the struggle for statehood during the liberation struggle of 1917-1921 in Ukraine.

Keywords: *Black Sea's kish, Effective Army of UNR, Black Sea's Division Army of Ukrainian National Republic.*

Чорноморський кіш – одне із відомих військових формувань Армії Української Держави та Дієвої Армії Української Народної Республіки (УНР) у 1918-1919 роках. Сформований влітку 1918 року за влади гетьмана Павла Скоропадського, Окремий Чорноморський кіш відіграв помітну роль у протигетьманському повстанні (листопад-грудень 1918 р.), а з грудня 1918 року був розгорнутий у Чорноморську дивізію військ Директорії УНР.

Чорноморці взяли активну участь у захисті Української державності на початку Другої українсько-більшовицької війни 1918-1920 рр., обороняючи українську столицю від більшовицьких військ з півночі. Внаслідок жорстких боїв і деморалізації його особового складу, частини цього з'єднання впродовж кількох місяців 1919 р. були цілковито розпорошені. Вцілілі підрозділи та окремі вояки Чорноморської дивізії у складі різних українських регулярних та повстанських формувань, продовжили збройну боротьбу за державну незалежність до 21 листопада 1920 р. – моменту переходу частин Армії УНР через р. Збруч.

Історичних відомостей про цю частину залишилось обмаль. Тривалий час чи не єдиним історичним джерелом щодо теми дослідження були спогади гарматника К. Смовського, що восени 1918 – взимку 1919 рр. служив на різних старшинських посадах у лавах чорноморців [15]. Проте більшість його свідчень так і не знайшли підтвердження з боку інших джерел.

Окрему інформацію про Чорноморський кіш вміщують історичні праці, спогади, нау-

кові публікації та статті, що у різні роки вийшли як в Україні, так і за її межами [1-22].

Важливим кроком у розширенні джерельної бази з історії Окремого Чорноморського коша стало винайдення та публікація у 2005 р. на сторінках журналу «Військово-історичного альманаху» «Щоденника значкового Ясинського, старшини Окремого Чорноморського коша», у якому досить докладно описано обставини формування й побуту підрозділу за гетьманської влади, а також воєнні дії коша у перші дні Протигетьманського повстання у листопаді 1918 року [23; 26].

В той же час вітчизняній історіографії до сих пір бракує історичної праці, яка б у повному обсязі висвітлила історію цього військового з'єднання доби Визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні.

З історичної літератури відомо, що влітку 1918 року гетьман Павло Скоропадський дав згоду на створення з числа добровольців кількох військових формувань, які б у недалекому майбутньому допомогли приєднати до України відірвані від неї етнічні землі. Так, згодом у складі Армії Української Держави постали Окремий загін Січових Стрільців, який дислокувався у Білій Церкві, та Чорноморський кіш, місцем дислокації якого спочатку був Київ, а пізніше – Бердичів.

Окремий Чорноморський козацький кіш було створено 31 липня 1918 року за наказом гетьмана П. Скоропадського з метою здійснення військової експедиції на Кубань [23, 58].

Постання цієї спеціальної української частини певною мірою стало результатом політичної домовленості між Українською Державою та Кубанською радою з метою надання військової допомоги останній. Ця домовленість у свою чергу була ініційована Українським національним союзом (УНС) – опозиційним до гетьманського режиму політичним органом в Україні [15, 21].

26 серпня 1918 року Павло Скоропадський затвердив положення про Чорноморський козацький кіш [24]. Його текст було розроблено у 2-у генерал-квартирмейстерстві Генерального штабу, яке очолював генеральний хорунжий А. Прохорович, відповідно схвалено начальником Генштабу полковником О. Сливінським і військовим міністром генеральним бунчужним О. Рогозою.

Згідно з цим документом, кіш повинен був комплектуватися старшинами і козаками з числа добровольців, але за «круговою порукою й по рекомендації старших муштрових начальників». Особовий склад формування повинен перебувати на повному державному утриманні, а за злочинства козаки були підсудні військовим судам.

При вступі до Чорноморського коша добровольцю було необхідно «мати документи, посвідчуючи особу; дати підписку про виконання вимог всіх статутів; дати зобов'язання прослужити в кошу не менше двох років, котрі зараховуються в рахунок обов'язкової військової служби; присягти на вірність Українській Державі й Пану Гетьманові».

У положенні також зазначалося, що в коші «всяка політика суворо забороняється; дисципліна сама сувора: безперечно виконання наказів начальства, за злочинства козаки підсудні військовим судам».

Організаційна структура Чорноморського коша також була військовою – штаб, 3 курені, які склалися з 4 пластунських сотень кожний, і окремі підрозділи: кулеметна сотня, навчальна («учебна») сотня, півсотня піших розвідників, кінна півсотня, гірська батарея, сотня зв'язку, саперна чота, команда оркестрових сурмачів і «немуштрових» сотня.

Чисельність особового складу Окремого Чорноморського кошу (ОЧК) повинна була нараховувати 109 старшин, 8 урядовців, священика, 2448 муштрових і 389 немуштрових козаків [24].

Озброєння і технічна частина відповідно складалася з 6 гірських гармат, 4 легкових і 4 вантажних автомобілів, 4 мотоциклів, 2128 гвинтівок, 106 шабель, 359 револьверів, 24 кулеметів. У коші нараховувалось – 589 коней [24].

Відомо, що для старшин та вояків Чорноморського коша також передбачались окремі зразки військової уніформи.

Так, 3 вересня 1918 р. вийшов наказ № 554 комісії з проектування й вироблення зразків нових одностроїв для Української армії і флоти, який уточнював зразки погонів для старшини піхоти Чорноморського козачого коша.

Згідно з цим наказом, погон пришивали на основу малинового кольору з золотим наряддям. Відповідно похідний погон для всіх військовослужбовців підрозділу виготовляли захисного кольору з малиновим кантом [25].

Командиром Окремого Чорноморського коша за наказом гетьмана було призначено полковника Костянтина Блохіна (Здобудь-Волю) (1875-1923) – бойового офіцера колишньої російської армії, який походив з Кубані, і під час перебування у німецькому полоні став активним учасником та організатором українського військового руху.

Відомо, що у лютому-квітні 1918 року полковник К. Блохін займав посаду командира 2-го Українського (Синьожупанного) полку ім. М. Залізняка військ Центральної Ради, який був створений виключно з колишніх вояків російської армії української національності, що перебували у військово-му полоні в Німеччині [16, 48].

Основу Чорноморського коша склали «старшини та підстаршини... переважно з бувших українізованих частин російської армії з 1917 року і з демобілізованих синьожупанників та сірожупанників» [15, 99].

Відомо, що впродовж 1918-19 рр., у складі Окремого Чорноморського коша на керівних посадах перебували національно свідомі українські офіцери: полковники К. Смовський (з жовтня 1918 – командир 1-ї гарматної батареї, а з листопада 1918 – командир 1-го гарматного полку Окремого Чорноморського коша) та Я. Дядик (з жовтня 1918 – помічник командира ОЧК), підполковник Є. Царенко (командир 1-го куреня ОЧК), військовий старшина В. Пелешук (з серпня 1918 – помічник командира зі строювої частини ОЧК), сотник І. Легін (з жовтня 1918 – начальник штабу ОЧК), поручник Марусевич, значковий Ясинський та ін.

Велику пошану і високий моральний авторитет серед особового складу чорноморців мав кошовий військовий священик – панотець Павло Пашевський (1874-1942) [17, 226].

У частині також була створена та успішно діяла «культурно-просвітна комісія», яка у листопаді 1918 р. через своїх представників надіслала вітальні телеграми ректорам Українського державного університету у Києві та Кам'янець-Подільського державного українського університету у зв'язку з їх урочистим відкриттям [23, 59].

У той же час слід сказати, що Чорноморський кіш в Армії Української Держави мав репутацію військової частини, в якій зріли антиурядові настрої. Старшини коша були тісно пов'язані з Українським національним союзом, який таємно готував повалення гетьманату.

З історичної літератури відомо, що найбільш активними прихильниками опозиціонерів були полковник Яків Дядик та підполковник Василь Пелешук [15, 101-102].

Саме В. Пелешук після призначення його командиром Чорноморського коша у жовтні 1918 року налагодив особистий зв'язок з головою УНС М. Шаповалом [22, 120-121].

Як уже згадувалось раніше, осередок Окремого Чорноморського коша спочатку був у Києві (готель «Русь», вул. Велика Володимирська), а у вересні 1918 р. його

Смовський Кость Авдійович – полковник Армії УНР, командир 1-го гарматного полку Окремого Чорноморського коша

«штаб і кадри» були переведені до Бердичева [15, 99].

«Справа з формуванням цієї української частини була дуже тяжка, – згадував на сторінках своїх спогадів командир 1-го гарматної батареї Окремого Чорноморського коша Армії Української Держави Кость Смовський. – Міністерство старалося не допустити до того, щоб ця частина постала, а тому робила всякі перешкоди в її формуванні» [15, 99].

Отже, не дивно, що аж до самого початку протигетьманського повстання у листопаді 1918 року, Військове міністерство Української Держави найрізноманітнішими засобами намагалось зірвати процес створення цього «неблагонадійного» для гетьманського режиму патріотично налаштованого військового формування.

Це в першу чергу проявлялось у несвоечасному та неякісному постачанні на всіх

*Білодуб Сава Микитович – підполковник
Армії УНР, командир 1-ої батареї
1-го гарматного полку Окремого
Чорноморського коша*

рівнях воякам Чорноморського кошу озброєння, обмундирування, харчування та інших видів забезпечення.

Впродовж всього періоду існування частини Військовим міністерством так і не було вирішено питання з виділенням чорноморцям у повному обсязі необхідних службових приміщень, а надані казарми потребували капітального ремонту, або знаходились у занедбаному стані. Старшини і козаки за свою службу навіть не отримували грошового утримання.

Все це робилося для того, щоб українські вояки, розчарувавшись, саморозпустилися, а Чорноморський кіш припинив своє існування як військова частина.

До цього всього також треба було додати і потужний політичний тиск. Так, в перших числах листопада з'їзд Української демократично-хліборобської партії (УДХП) у Києві навіть ухвалив резолюцію з вимогою розформувати Чорноморський кіш «як антидержавну формацію» [15, 102].

Але, незважаючи на всі перешкоди і труднощі, завдяки самовідданій та професійній праці, патріотизму та витримці українських старшин та вояків, у цьому військовому формуванні не припинявся набір добровольців, відбувалися планові навчання та вишкіл призовників.

Знаковим є те, що фактична участь вояків-чорноморців у протигетьманському повстанні розпочалася з особистого конфлікту, який 12 листопада 1918 року прилюдно відбувся між командиром 1-го куреня Є. Царенком та інспектором полковником Храпковим під час заняття на стройовому плацу. Підполковник Євген Царенко не тільки відмовився виконувати наказ інспектора подавати своїм підлеглим стройові команди російською мовою, але, на пряму порушуючи військову субординацію, висловив інспектору власне невдоволення з того, що останній так і не оволодів мовою того народу, на службі у якого отримував власне грошове забезпечення.

Обстановка у частині різко погіршилася, коли на загальних зборах старшин полковник Храпков намагався переконати офіцерів Чорноморського кошу погодитись з рішенням командування щодо розпуску їх військового формування.

На захист моральної гідності вояків-чорноморців рішуче виступив військовий священик П. Пащевський. «Я, як пастир українського війська, – гордо промовив панотець, – знаю дух і настрої старшин, підстаршин і козаків, і від імені цих патріотів заявляю вам, пане полковнику, їдте собі з Богом до Києва та передайте, що ми не маємо бажання розформуватися. Окремий Чорноморський Кіш – це є друга Запорозька Січ і нас можуть розформувати тільки так, як Катерина II розформувала останню Січ» [15, 103].

15 листопада 1918 року в Білій Церкві зібрався весь склад Директорії та Оперативний штаб на чолі з О. Осецьким, до якого також увійшли В. Тютюнник як начальник оперативного управління, В. Кедровський –

адміністративного управління та Є. Коновалець – командувач фронту, голова УНС В. Винниченко, А. Макаренко, командир Запорізького полку полковник П. Болбочан, начальник охорони шляхів Козятинського району В. Оскілка, а також кілька офіцерів Чорноморського коша [19, 45].

16 листопада 1918 року розпочалося збройне повстання проти влади П. Скоропадського, яке невдовзі набрало всенародного характеру. Головнокомандувачем повстанських військ – Головним отаманом – став один із лідерів Директорії, колишній генеральний секретар з військових справ Української Центральної Ради Симон Васильович Петлюра. Наказним отаманом, який мав безпосередньо керувати військовими діями, було обрано генерала Олександра Осецького.

На бік Директорії одразу перейшли: Окремий загін Січових Стрільців полковника Євгена Коновальця – у Білій Церкві, Окремий Чорноморський кіш військового старшини В. Пелешука – у Бердичеві, Запорізька дивізія на чолі з полковником П. Болбочаном – на Харківщині, 1-ша Козацько-Стрільська (Сірожупанна) дивізія на чолі з сотником М. Палієм – на Чернігівщині, тобто всі національні частини Української армії [17, 117].

Проте на момент повстання Окремий Чорноморський кіш так і не встиг розгорнутися до свого повного бойового складу. Відомо, що на той час він складався з 3-ох піших куренів (відповідно кожний курінь у своєму складі мав 3 сотні стрільців й одну кулеметну сотню), гарматного дивізіону, кінного дивізіону, інженерної, технічної та комендантської сотні і нараховував 85 старшин, 137 підстаршин, 1380 козаків та мав на озброєнні 4 гармати [15, 100-104].

В ніч з 16 на 17 листопада 1918 року особовий склад Чорноморського коша обеззброїв державну варту і, захопивши державні установи, майже без спротиву встановив республіканську владу у Бердичеві. На ранок наступного дня чорноморці вже

контролювали ділянку залізниці Київ-Коростень [20, ч. 3, 136–137].

Відновивши за допомогою залізничників сполучення на ввіреній їм ділянці, чорноморці розділили свої сили. Так, впродовж 17-18 листопада більша частина Окремого Чорноморського коша (1-й та 2-й курені разом зі штабом коша) за наказом Директорії потягами виїхала у напрямку на Київ. А 19 листопада 1918 року у напрямку на Рівне ешеленом покинув Бердичів 3-ій курінь (командир – старшина Грушко), особовий склад якого по прибуттю до місця дислокації згодом був включений до складу Північної групи Дієвої Армії УНР отамана В. Оскілка [15, 104].

18 листопада 1918 року відбулося перше бойове хрещення Окремого Чорноморського коша. В цей день його вояки (головним чином особовий склад 1-го куреня Є. Царенка та гарматної батареї К. Смовського) разом із Січовими Стрільцями у бою під станцією Мотовилівка на залізничному шляху Київ-Фастів розбили гетьманські сили – 1-у Офіцерську дружину полковника Святополк-Мирського [15, 104].

Впродовж декількох наступних днів чорноморцям у взаємодії із січовиками вдалося оточити та заблокувати столицю з півдня та південного заходу. На думку сучасних істориків саме вояки Окремого Чорноморського коша відіграли важливу роль у боях військ Директорії за Київ, відволікаючи на себе значні сили його оборонців [1, т. 1, 382].

На сторінках своєї праці «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.» (Відень, 1922) відомий український громадський та політичний діяч Павло Христюк згадував: «Дуже важливою виявилась роль у військових діях Чорноморського коша, що оперував у районі Буча-Ірпінь-Ворзель (уздовж залізниці Київ-Ковель). Уже в листопаді він здійснював напади на гетьманські війська в Пуці-Водиці і навіть на Куренівці» [20, ч. 3, 138].

22 листопада 1918 року, намагаючись закріпити стратегічний успіх, Чорномор-

ський кіш спільно з силами Січових Стрільців здійснив пробний наступ на м. Київ в районі Ірпіня, але взяти місто тоді не вдалося через брак військ. Гетьманські частини, які у своїй більшості склалися з офіцерських дружин, доволі легко відбили атакуючих й примусили республіканців відступити.

Щоб не втратити здобуті позиції, командування наказало силам стрілецького загону закріпитися на лінії Феофанівський Монастир – Гатне – Крюківщина – станція Жуляни, а підрозділам Чорноморського коша – на схід від станції Жуляни [19, 47-48].

Згодом вояки Окремого Чорноморського коша зайняли позиції в районі Борщагівка Софійська – Борщагівська Петрівська – Святошин. А саме збройне протистояння на цій ділянці фронту все чіткіше набуло форм позиційного характеру [15, 106].

25 листопада 1918 року на залізничному шляху Святошин – Боярка Чорноморський кіш обстріляв німецьку частину, що призвело 26 і 27 листопада до позиційних боїв з німецькими військами й значних втрат з обох боків.

Для розв'язання конфлікту Оперативний штаб повстанців був змушений піти на переговори з німецькою стороною, які розпочалися ввечері 28 листопада в Головному штабі Київської групи військ [19, 48].

У той же час бій під Мотовилівкою став сигналом повстання проти влади П. Скоропадського та німців по всій Україні. Вже 19-20 листопада 1918 року на бік Директорії перейшли окремі частини Сердюцької дивізії, Лубенський кінно-козачий полк під командуванням полковника Юрія Отмарштайна, дивізія Сірожупанників, частини Подільського корпусу [8, 211].

На Поліссі за допомогою старшин та козаків Окремого Чорноморського коша (3-о куреня) було зорганізовано 1-у та 2-у діві повстанські дивізії [17, 117].

Захопивши величезні військові склади зі зброєю та боєприпасами у Білій Церкві, командуванню повстанців на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою вдалося озброїти селян і направити їх на столицю.

Вже 21-26 листопада 1918 року під Київ почали прибувати загони озброєних селян. Цілі села навколо Києва приєднувалися до повсталих.

З півдня, з району Голосіївського лісу, на Київ у кількості 500 бійців насувалась армія селянського отамана Зеленого (Д. Терпила), що вже контролював район Трипілля. З півночі – загони селянських отаманів Соколовського, Ю. Мордалевича та І. Струка у кількості 2 тис. осіб, що взяли під свій контроль північні повіти Київщини. Зі сходу до Києва підходили регулярні частини полковника П. Болбачана, що підтримував повстання, і загони отамана Ангела [13, 321].

У свою чергу воєнно-політична ситуація в Україні ставала все більш загрозливою для німців та прихильників гетьмана П. Скоропадського.

24 листопада 1918 року Головний отаман С. Петлюра видав наказ про створення регулярної армії УНР «для захисту республіки і всього трудового народу». До її складу увійшли: Окремий загін Січових Стрільців, Чорноморський кіш, Сіра дивізія, Запорозький загін, 1-й полк Залізничників (Корпусу залізничної охорони), 2-й Український корпус (Подільський) та інші частини, що перейшли на бік Директорії [8, 211].

Під час боїв за Київ Окремий Чорноморський кіш завдяки поповненню добровольцями й мобілізованими було розгорнуто в Чорноморську дивізію Дієвої Армії Української Народної Республіки. Посаду начальника новоствореної дивізії обійняв отаман В. Пелешук, начальника штабу – сотник І. Легін.

Наказом Директорії від 3 грудня 1918 року був створений Осадний корпус Дієвої Армії УНР під командуванням полковника Є. Коновальця, до складу якого разом із Дивізією Січових Стрільців та Дніпровською дивізією, увійшла й Чорноморська дивізія [5, 28].

28 листопада 1918 року Чорноморська дивізія після досягнення домовленості з німцями за наказом військового керівництва

Директорії була передислокована на північ у район Гостомель-Мостине-Ірпень [15, 110].

12 грудня 1918 року Осадний корпус після успішної артилерійської підготовки повів загальний наступ на столицю України. Наступного дня Січові Стрільці зайняли район Жуляни – Мишоловка, але самочинно в наступ перейшли також частини Дніпровського коша отамана Зеленого, зайнявши Білогородку – Біличі, а з лівого берега Дніпра – станцію Дарниця. Одночасно Чорноморська дивізія підійшла до Пущі-Водиці [8, 155–156].

Після дводенних запеклих боїв опір гетьманських дружин було остаточно зламано. 14 грудня 1918 року вояки Чорноморської дивізії з боями увійшли до Києва з боку Куренівки.

Відомо, що у ході вуличних боїв в столиці саме на долю чорноморців випала честь прийняти капітуляцію залишків офіцерських загонів, які знайшли свій останній притулок у приміщенні Педагогічного музею [17, 118].

19 грудня 1918 року вояки Чорноморської дивізії (3 піших полки, гарматний полк, панцерний та кінний дивізіон) разом з іншими частинами Осадного корпусу Дієвої Армії Української Народної Республіки взяли участь у загальному військовому параді на Софіївській площі у Києві [15, 111].

22 грудня 1918 року особовий склад Чорноморської дивізії у кількості 2 тис. осіб після короткого перепочинку було скеровано на кордон з Радянською Росією на лінію Глухів – Шостка – Новгород-Сіверський [19, 64-65].

За наказом українського військового керівництва Чорноморська дивізія разом з «Куренем Смерті» сотника Ангела та частинами 5-го кадрового (Чернігівського) корпусу під керівництвом полковника В. Янченка увійшла до складу Східної групи Лівобережного фронту Дієвої Армії Української Народної Республіки, яку очолив отаман В. Пелещук [18, 364].

У свою чергу Східна група оперативно підпорядковувалась командувачу Лівобе-

режного (Кіївського) фронту Дієвої Армії УНР (до 23.1. 1919 – полковник П. Болбочан, пізніше – полковник Є. Коновалець) і повинна була прикривати українську столицю з півночі та північно-східного напрямків від більшовицьких військ, які без оголошення війни наступали у напрямку Гомель-Чернігів-Київ.

3 січня 1919 року воякам 1-го Чорноморського полку під керівництвом підполковника Є. Царенка вже під час перших боїв вдалося потіснити червоних на північ від Кролевця (територія сучасної Сумської області). А 2-й Чорноморський полк звільнив від більшовицьких загонів залізницю Бахмач-Гомель [18, 362].

Невдовзі чорноморці почали бути доволі потужною силою, і тому українське військове керівництво вирішило перевести їх у м. Конотоп для захисту північно-східного кордону України.

Вже впродовж січня 1919 року Чорноморське з'єднання поповнилось новими частинами та озброєнням, значно збільшився її кількісний склад. Так, за підрахунками сучасного дослідника Ж. Мина Чорноморська дивізія на той час складалась з 4-ьох піших полків, кінної та гарматної бригади, а на її озброєнні було 6 тис. багнетів, 350 шабель та 6 гармат [9, 108].

Штучне збільшення кількісного складу чорноморців за рахунок поповнення їх рядів невідготтовленими у військовому відношенні вояками, відсутність у належній кількості досвідчених старшин, здатних підтримувати серед своїх підлеглих на належному рівні військову дисципліну та порядок не могло не позначитись на морально-психологічному стані особового складу дивізії.

На початку січня 1919 року загальна ситуація на Лівобережному фронті значно погіршилася. 5-7 січня у Житомирі вибухнуло повстання проти влади Директорії, а 15 січня проти Директорії повстали дві її власні Дніпровські дивізії під керівництвом отаманів Зеленого та О. Данченка. На придушення повстань виступили вірні респуб-

літканській владі частини корпусу Січових Стрільців [12, 159; 14, 227].

Становище для української сторони стало по справжньому катастрофічним, коли 12 січня 1919 року війська Сірожупанної дивізії, не витримавши удару 1-ї Української радянської дивізії з півночі, залишили Чернігів, а 16 січня – на харківському напрямку червоні зайняли Полтаву. Виникла пряма загроза втрати Києва [12, 159].

16 січня 1919 року Директорія Української Народної Республіки оголосила війну більшовицькій Росії. Для ліквідації загрози українській столиці з півночі було вирішено замінити на чернігівському напрямку війська Сірої дивізії Дієвої Армії Української Народної Республіки більш боєздатними на думку українського військового керівництва вояками Чорноморської дивізії. Чорноморці повинні були зупинити подальший наступ більшовиків та повернути під владу Директорії Чернігів.

Дуже цікаві особисті враження про морально-психологічний стан вояків тогочасної Чорноморської дивізії на сторінках своїх мемуарів залишив колишній старшина-сірожупанник Василь Прохода, який був особистим свідком прибуття 1-го полку чорноморців ешелонам у січні 1919 року у Бахмач.

В. Прохода писав: «Командний склад цього полку був, як говорили росіяни, «з бору да і сосенки», хоч більшість були кадровими офіцерами... Чорноморський кіш був збираниною формування з часів гетьмана та пізнішого повстання, не мав національно сполучної сили, що всіх старшин та козаків об'єднувала б в часи небезпеки в один моноліт» [11, 279-280].

На думку декотрих учасників тих подій, керівництво Чорноморської дивізії під час січневих боїв 1919 року на Чернігівщині з більшовиками припустилося своєї головної стратегічної помилки – розділивши сили на окремі частини, дивізія тим самим позбулася двох своїх головних переваг: у чисельності та вогневій міці. Тому не дивно, що

більшовики вирішили скористатися з цього, сконцентрувавши всі свої сили на київському напрямку.

18 січня 1919 року після невдалої спроби відбити Чернігів червоні, перейшовши у контрнаступ, розбили війська Чорноморської дивізії у Бахмачі, примусивши її вояків відступати у двох напрямках: на Бровари-Київ та на Конотоп-Прилуки [12, 162].

Військові невдачі, втрата зв'язку з командуванням та активна більшовицька агітація, лише тільки завершили справу з морального розкладу особового складу чорноморців.

Більшовицька пропаганда в той час знаходила сприятливий ґрунт у військах УНР, що складалося здебільшого з колишніх повстанських формувань, утворених під час протигетьманського повстання. Мобілізовані до лав Української армії селяни й робітники через невиробленість політичної платформи Директорії Української Народної Республіки не вбачали в «радянській владі» ворога. Вони часто не тільки не хотіли битися проти більшовиків, але й переходили на їх бік.

22-23 січня 1919 року вояки Чорноморської та Сірої дивізії майже без спротиву здали Ніжин і Козелець. Частина бійців цих з'єднань розбіглися при першому ж зіткненні з ворогом, а 2-й Чорноморський полк і 1-й Партизанський полк Січових Стрільців самочинно покинули фронт. На бік більшовиків перейшли 1-ий Білоцерківський полк, загони Вільного козацтва та «Куреня смерті» отамана Ангела [12, 163].

Майже одночасно, об'єктом нападу червоних банд стали тиллові частини чорноморців у Золотоноші та Прилуках [15, 112-116].

До військової невдачі додалися також сильні морози, відсутність зимового одягу та взуття, брак їжі та боєприпасів. Частина українських вояків почала самочинно залишати бойові позиції або переходити до більшовиків.

Відступаючим на південь чорноморцям часто доводилось з боями прориватися через

лінію фронту. Так, під час однієї з таких бойових сутичок з більшовиками наприкінці січня 1919 року під Білою Церквою загинув командир Чортомлицького кінного полку Чорноморської дивізії отаман Павло Чорниця [7, 223]. Від рук своїх невдоволених підлеглих загинув командир 1-го Чорноморського кінного полку отаман Міляшкевич [7, 224].

Після цієї військової катастрофи Чорноморська дивізія практично припинила своє існування як повноцінне тактичне з'єднання, а його окремі частини почали переходити до складу інших військових формувань Української армії. Так, одним із перших до складу 5-го гарматного полку Січових Стрільців влилися три гарматні батареї колишнього 1-го гарматного полку Чорноморської дивізії [15, 117].

Після відходу українських військ з Києва (4 лютого 1919 р.) вцілілі частини Чорноморської дивізії разом із підрозділами Січових Стрільців (до 10 тис. багнетів) перебували в районі Козатина, не припиняючи безперервні бої з наступаючими більшовиками, але їх сили стрімко танули [12, 166].

Новопризначені у лютому 1919 року начальник Чорноморської дивізії Дієвої Армії УНР полковник О. Данильчук та начальник штабу з'єднання підполковник О. Рак аж до середини березня безуспішно намагалися реорганізувати своє військове формування, повернути колишню боєздатність та відновити бойовий дух його вояків, звівши розрізнені підрозділи чорноморців до складу Південної групи Східного фронту Дієвої Армії УНР [18, 372]. Але всі їх зусилля виявилися марними.

Процес агонії та морального розкладу чорноморців тривав. Так, 16 березня 1919 року на бік більшовиків перейшли вояки 3-го Чорноморського полку [1, т. 2, 61].

Дезорганізовані, здеморалізовані та майже обеззброєні українські вояки, які залишились вірними Директорії, часто ставали легкою здобиччю більш сильного та добре озброєного ворога.

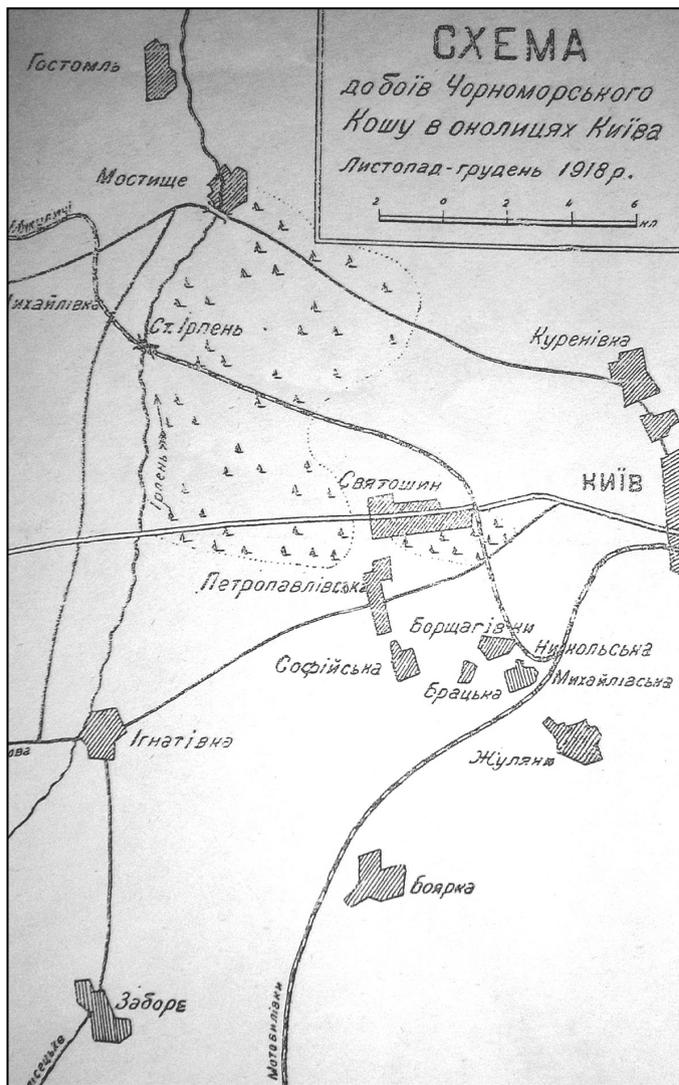

Рак Онисим Григорович – підполковник Армії УНР, начальник штабу Чорноморської Дивізії

Справжня трагедія розігралася 19 березня 1919 р. під Літином, коли великі загони червоної кінноти під проводом В. Примакова зненацька оточили і майже без опору знищили велике угруповання українських військ, яке у своїй більшості складалися з вояків різних підрозділів Чорноморської дивізії.

Збройний опір був швидко зломлений у зв'язку з тим, що більша частина українських вояків була майже беззбройною. Підсумком цього кривавого побойща стала героїчна смерть 700 молодих українських вояків – 18-річних новобранців Бердичівського і Літинського повітів, які загинули під шаблями, багнетами і кулями червоних окупантів.

Пам'ять про ці «Літинські Крути», на жаль, до сих пір не знайшла належної уваги та шанування в сучасній Україні [6].

В 20-х числах березня 1919 року більшовицька кіннота після захоплення Жмеринки, розвиваючи наступ на Проскурів, створила загрозу розчленування Дієвої Армії Української Народної Республіки на три частини, захопила у полон половину особового складу Чорноморської дивізії – 1200 бійців [12, 171].

Після такої поразки Чорноморської дивізії остаточно перестала існувати як окреме військово-формування. Залишки її підрозділів увійшли до складу різних з'єднань Армії УНР.

Так, 1-ий Чорноморський полк було перейменовано у «8-ий Чорноморський полк» і включено до 16-го загону, згодом переформованого в славнозвісну 3-ю Залізну дивізію. На думку військового історика Льва Шанковського, 8-ий Чорноморський полк був одним «із найкращих полків української армії» доби Визвольних змагань в Україні [21, 27].

У травні 1919 року 2-ий Чорноморський полк під назвою «24-ий ім. Сагайдачного стрілецький полк» увійшов до складу 8-ої Запорізької дивізії Армії Української Народної Республіки.

Впродовж 1919-1920-их років вояки цих формувань зазнали важких втрат в жорстоких боях з більшовиками й білогвардійцями. 18 серпня 1919 року у бою з червоними під Вапняркою був важко поранений у живіт, а згодом помер від рани легенда чорноморців – командир 8-го Чорноморського полку 3-ої дивізії Євген Царенко [16, 465].

Історія Чорноморського коша буде неповною, якщо не згадати ще одну її маловідому сторінку – це участь вояків-чорноморців у повстанських загонах, які у 1920-их роках воювали проти більшовицького режиму в Україні.

Так, наприклад, відомо, що багато вцілілих вояків Чорноморської дивізії приєдналися до загонів отамана Ангела, який до 1921 року діяв на Чернігівщині.

Показовою є подальша доля першого командира Чорноморського куреня полковника К. Блохіна, який у листопаді 1919 року відмовився брати участь у протигетьманському повстанні. На початку січня 1920 року він перейшов на бік червоних. Розчарувавшись у більшовицькій владі, у 1921 році К. Блохін приєднався до українських по-

встанців, обійнявши посаду начальника штабу повстанського отамана Платона Черенка (Чорного Ворона). У 1922 році був заарештований органами ДПУ і засуджений до страти. 9 лютого 1923 року загинув під час повстання в Лук'янівській в'язниці [16, 48].

У квітні 1920 року також був створений Чорноморський партизанський кіш на чолі з отаманом Пшонка (Пшоник). Основу цієї частини складали колишні вояки Армії УНР та Української Галицької Армії, які перебували у складі 41-ої стрілецької дивізії Робітничо-селянської Червоної Армії (РСЧА), і 6 квітня 1920 року підняли повстання проти більшовиків в районі Ананьєва. 22 квітня 1920 року кіш у кількості «150 чоловік піхоти при кулеметах і кінному дивізіоні до 90 шабель» приєднався до частин Армії УНР, що здійснювали Перший Зимовий похід [10, 348].

4 липня 1920 року Чорноморський партизанський кіш був реорганізований у 5-у Чорноморську бригаду 2-ої Волинської дивізії Армії Української Народної Республіки. У листопаді 1920 року вояки цієї частини взяли активну участь в останніх боях Визвольної війни в Україні, і 21 листопада 1921 року після переходу річки Збруч були інтерновані в польських таборач.

Виходячи з наведеного у цій статті, можна зробити висновок, що історія, бойовий шлях та військові традиції вояків Чорноморського коша своєю героїчною сторінкою назавжди увійшли до аналіз вітчизняної воєнної історії. Мужність, звитягу і жертвність чорноморців у боротьбі за державність заслуговує того, щоб назавжди залишитися в серцях наступних поколінь українців.

ДЖЕРЕЛА

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914-1923 рр.: у 2-х т. / В. Верига – Л.: Місіонер, 1998. Т.1. – 523 с.; Т. 2. – 502 с.
2. Дмитрук В. Вони боролися за волю України: (нарис з історії Сірожупанної дивізії) / В. Г. Дмитрук. Вид. 2-е доп. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2004. – 282 с.
3. Див.: Енциклопедія Українознавства. Загальна частина: У 3-х т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович і проф. д-р Кузеля. – Мюнхен – Нью-Йорк: Наукове Т-во ім. Шевченка, 1949-1955. Т. 3. – С. 1180; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатюк Б., Стефанів З. та ін. – 4-е вид. змін. і доп. – Л.: Світ, 1992. – С. 457; Карпов В. Однострої Української Армії(1917-1920) // Військово-історичний альманах. – 2000. – № 1. – С. 110-111; Монкевич Б. Організація регулярної армії Української Держави 1918 року / Б. Монкевич // Україна в минулому. – К.-Л., 1996. – С. 107; Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921) // Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 605-606; Савченко В. Нарис боротьби війська У.Н.Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр. // За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського. – 36. 6. – Торонто: Українське воєнно-історичне товариство, 1936. – С. 139; Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 рр. / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т східноєвроп. дослід.; Ін-т ім. В. К. Липинського; Редкол.: Пеленський Я. (гол. ред.) та ін. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 238; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко – К.: Либідь, 1999. – С. 562; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7-ми т. – Торонто, 1962. Т. 1. – С. 86; Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) [Текст] / ЯрославТинченко. – К.: Темпора, 2009. – С. 208; Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. / О. І. Удовиченко – К.: Україна, 1995. – С. 47; Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – С. 104.

4. Історія Січових Стрільців 1917-1919. Воєнно-історичний нарис. – К.: Вид-во Україна, 1992. – 347 с.

5. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Прага, 1928. – 40 с.

6. Кривий В. Літинські Крути – правдою відтворимо історію // Латинський вісник. – 23 березня. – 2007.

7. Криловецький І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби // За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського. – Зб. 10. – Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1964. – С. 220–230.

8. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.

9. Мина Ж. В. Кількісний та якісний склад дієвої армії УНР та УГА напередодні Київської наступальної операції (кінець червня – липень 1919 р.) / Ж. В. Мина // Держава та армія: [збірник наукових праць] / відповідальний редактор Л. Є. Дещинський. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – С. 101-112.

10. Омелянчик-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання / Упоряд. М. Ковальчук. – К.: Темпора. 2007. – 608 с.

11. Прохода В. Записки Непокірливого: історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. Кн 1. – Торонто: Пробоем, 1967. – 434 с.

12. Савченко В. Дванадцять воїн за Україну. – Х.: Фолио, 2006. – 415 с.

13. Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України / Харків: «Фолио», 2008. – 380 с.

14. Савченко В. Симон Петлюра. – Харків: «Фолио», 2004. – 415 с.

15. Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш // За державність. Матеріали до Історії Війська Українського. – Збірник 8. – Варшава: Українське воєнно-історичне товариство, 1938. – С. 99 – 118.

16. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921): Наукове видання / Я. Тинченко – К.: Темпора, 2007. – 536 с.

17. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання. – К.: Темпора, 2007. – 302 с.

18. Україна. 1919 рік: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання / Передм. Я. Тинченко. – К.: Телора, 2004. – 558 с.

19. Хома І. Я. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917-1919 рр. / Іван Хома. – К.: Наш час, 2011. – 104 с.

20. Христюк П. Замітки і Матеріали до історії укр. революції 1917-1920 рр., т. I-IV. – Вiдeнь 1921–22.

21. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.

22. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – 333 с.

23. Щоденник значкового Ясинського, старшини Окремого Чорноморського коша // Військово-історичний альманах. – 2000. – № 1. – С. 57-70.

24. Центральний Державний Архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ) – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 46-пакет.

25. ЦДАВО У. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 473.

26. ЦДАВО У. – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 1-10.